

Veres András

Szabolcsi Miklós (1921–2000)

A farkasréti zsidó temetőben búcsúztunk el Tőle, ahogy kívánta, a nyilvánosság kizárásával. Megtiltotta, hogy irodalomtörténész pályájáról, életművéről szó essék ott. Miközben hallgattam Schweitzer József főrabbi urat, aki egyensúlyozni próbált eredendő tiszte és a végakarat tiszteletben tartása között, képtelen voltam szabadulni a különös kívánság értelmezésétől. Az ilyenkor szokásos szónoklatok kegyességétől tartott volna? Vagy így adta tudtunkra, hogy ne siessük el a gondos mérlegelést? Vajon mi késztette Őt erre: rezignált belátás? önkritika? a tapasztalatokból leszűrt bölcsesség?

Egyetemi éveim vége felé, talán 1967-ben találkoztunk először. Nemcsak nyitottsága és műveltsége volt rám nagy, sőt bátorító hatással, hanem lelkesedése és energikus tenniakarása is. Pályája delelőjén állt, őszintén hitt a szocializmus új reformkorszakának közeli kibontakozásában. Bármit lehet, csak bele kell fogni – mondta, hirdette, szuggerálta nekünk, akkori pályakezdőknek. Felszólított, hogy állítsuk össze a szerintünk igazán fontos magyar és világirodalmi művek jegyzékét. Azután mihamarabb lássunk hozzá a legújabb irodalomtörténeti alapvetés megírásához (ahogy Ő is megtette ezt Klaniczay Tibor és Szauder József társaságában). S lehetőleg olvassunk minél több elméleti irodalmat, de freudista és strukturalista műveket föltétlenül. Bizonyos, hogy tudománymegváltó szándékainknak ő volt az egyik fő élesztője; az 1975-ben megalakult Fiatal Irodalomtörténészek Körét Ő vonta be az Akadémia égisze alatt folyó, a közoktatás reformját tervező és részben megvalósító munkába.

Éppen ezért volt érthetetlen számomra, hogy némelykor miért veszíti el határozottságát, miért hajlandó meghátrálni, visszakozni. Például amikor az egyik, minisztériumi vitára bocsátott anyagunkban azt írtuk, hogy a gimnáziumban legalább heti négy órát kell kapnia a magyar irodalomnak, különben nem lehet számottevő eredményt elérni, Szabolcsi tanár úr – bár egyetértett velünk, mégis – kihúzta e mondatot. Később kiderült, hogy mindketten tévedtünk. Ő abban,

hogy az engedmény árán menthetőnek hitte javaslatunkat, én pedig, hogy lebecsültem a hivatal ellenállását. Időbe telt, mire érzékelni tudtam kényszerű megtorpanásainak és magabiztos újrakezdéseinek ismétlődő rendjét, és sejteni kezdtem a mögötte meghúzódó mélyebb okokat.

Eszmélkedése a magyar történelem legsötétebb időszakára esett: a zsidótörvények és a holocaust éveire, amikor volt úgy, hogy csak Bartók zenéje és József Attila költészete segített megőrizni magyarságtudatát. 1945 számára is a felszabadulást jelentette – nemcsak fizikai, hanem szellemi értelemben is. A vészkorszak érvénytelenítette előtte a nagyapa és az apa, Szabolcsi Miksa és Szabolcsi Lajos által követett, a magyar szabadelvű hagyományok szellemében szorgalmazott asszimiláció útját. Elkötelezett híve lett a világmegváltást hirdető új rendszernek, amely vele is azt a kétes játékot játszotta, hogy hol fölemelte, hol pedig megalázta. Irodalomkritikusként is, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középszintű vezetőjeként is szívvel-lélekkel szolgálta az Ügyet, mígnem egyik napról a másikra – egy szakmai vitát politikainak fújva fel – kizárták a pártból és eltávolították állásából. Gimnáziumban tanított, ami neki nem volt száműzetés (amikor volt diákjaival találkoztam, elragadtatással emlékeztek irodalom óráira), s a „Tanár Úr" titulus számára kitüntető cím maradt élete végéig.

1953-ban újabb fordulatot vett pályája: Király István, a Csillag főszerkesztője kérte fel helyettesének. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján vált a kulturális élet egyik meghatározó alakjává. Az Élet és Irodalom szerkesztője, 1959-ben megjelenik első tanulmánykötete, 1963-ban a József Attila-monográfia első része, kétszer is megkapja a József Attila-díjat. 1957-től az MTA Irodalomtörténeti Intézetének osztályvezetője, 1967-től ügyvezető igazgatója, s (ha jól tudom) Ő kezdeményezte az intézmény nevének megváltoztatását Irodalomtudományira. A Sorbonne vendégprofesszoraként ismerkedett meg a strukturalista irányzattal, amelyről nálunk az elsők között adott hírt. Nevezetes *Eszmélet*-elemzésében (1968) pedig a strukturalizmus szempontjait próbálta beépíteni saját rendszerébe – voltaképp a marxista álláspontot próbálta összhangba hozni a szakmai nyitással. Úgy vélem, nemcsak pályájának, hanem életének is egyik fő dilemmája volt a vállalt hivatalos szerep és az érzékenysége, ízlése között feszülő ellentét. Miközben vezető irodalomtörténészeink egyike-másika kereszteshadjáratot indított a modernizmus ellen, Ő

mértéktartó tárgyilagossággal vonta meg a magyar és nemzetközi avantgárd mérlegét. Míg hasonló pozíciójú társai kisajátították és megbénították a Petőfi- és Ady-kutatást, Szabolcsi tanár úr örömmel vette a József Attilával foglalkozók számának rohamos gyarapodását és amennyire csak lehetett, támogatta őket.

A clown mint a művész önarcképe című könyvét (1974) már megjelenésekor úgy olvastam, hogy nemcsak izgalmas kalandozás a motívumvizsgálat területére, hanem egyben sokszorosan emblematikus mű: áttételesen az ő önarcképe is – a clown alakját a maga ambivalens sorshelyzetének kifejezésére is alkalmasnak találhatta. Egyre kevésbé tudott azonosulni szerepével, s miközben elkerülhetetlen volt, hogy sebeket osszon, maga is be nem gyógyuló sebeket kapott. 1981-ben a Literatura külön számban ünnepelte 60. születésnapját, s nagyjából ezzel egy időben hozta meg rezignált (szerintem elhibázott) döntését, hogy elmegy az Irodalomtudományi Intézetből. A véletlen úgy hozta, hogy elkísérhettem, amikor kicsi és sötét intézeti szobáját elhagyva, elfoglalta új helyét, a Pedagógiai Intézet hatalmas és világos főigazgatói termét – soha ennél lehangolóbb utat! Azt hitte, új posztján többet tehet majd az irodalomoktatásért; amennyire tudom, ismét csalatkoznia kellett.

A rendszerváltás nemcsak évtizedekig osztott illúziók elvesztését jelentette számára, hanem azt is, hogy szembe kellett néznie múltjával, egykori önmagával – így talált vissza saját családi tradícióihoz s lett megértő pártfogója a magyar irodalomelméletet megújító ifjú nemzedéknek. Alighanem a korábbi ideológiai kötöttségektől való szabadulás is szerepet játszott abban, hogy olyan sikeresen tudta befejezni József Attila-monográfiája utolsó, negyedik kötetét.

... Hallgatom Schweitzer József főrabbi szavait. Arról beszél, hogy együtt indult pályájuk – mindketten fiatal tanárként a Zsidó Gimnáziumban tanítottak –, s Szabolcsi Miklós „vitte a legtöbbre". Nem a külsőségekre gondol, rangra vagy elismerésre, hanem a szellemi teljesítményre. Én pedig arra, hogy a Tanár Úrra micsoda kísértéseket mért rá a mi szörnyű 20. századi történelmünk, milyen csapdahelyzetekből tudott ép bőrrel és erkölcsi érzékkel kikerülni.